

ATOGLANMY ÝA-DA ÇAPYKSUWAR? TÜRKMEN AT MEDENİYETİ BİLEN BAGLANÝŞYKLY SÖZ

Yusuf AZMUN*

Öz

Bu makalede Türkmencede geçen at ve binicilikle ilgili birkaç kavram üzerinde durulmuş, Türk kültürünü yansıtan bu kavramların başka uluslara da ödünç verildiğine dikkat çekmeye çalışılmıştır. Bugün Türkmenistan’da edebî dilde Türkçede **cokey** olarak bilinen yarış atının binicisine **çapıksuwär** deniyor. Hâlbuki eski Türkmencede ve Türkmencenin bugünkü Yomut diyalektinde **at oğlan** / **atoğlan** terimi kullanılmaktadır. Çoğunluğu Yomut olan İran Türkmenleri, Farsça **çābuk-suvār** yerine **atoğlan** terimini yaygın olarak kullanıyorlar. Geleneksel Türkmen at yarışlarında mesafe göz kararıyla belirleniyordu ve yarış sona yaklaştığı zaman, yarışı coşturmak için davul eşliğinde “şādiyān” adlı, zurnayı andıran bir müzik aleti ile ‘atı (hedefe) getiren’ anlamındaki “at getiyir” denen ezgi çalınıyordu. At kültüründe bu geleneklerle birlikte **atoğlan** deyimini de yok olmuştur. Hâlbuki **atoğlan** ya da **oğlan** sözü Orta Asya’dan Anadolu’ya geçtikten sonra Polonya üzerinden bütün Avrupa’ya yayılmıştır. Osmanlılarda kullanılan **at oğlanı** ve onun kısaltılmış şekli **oğlan**, Lehçeden (Leh dilinden) birçok Avrupa diline geçmiştir. İngilizcede bu söz ‘atly süvary’ ya da ‘atly savaşı’ anlamında **uhlan** / **ulan** şeklinde vardır ve “yılan” şeklinde telaffuz edilir. Bu söz Sırp, Bulgar ve Romen dillerinde **ulan**, Çek dilinde **ulán**, Almancada **Ulan**, İtalyancada **ulano**, Rus dilinde de **ulanıy** şeklinde bazen biraz semantik değişikliğe uğrayarak yaygın şekilde kullanılmaktadır. İngilizceden Türkçeye geçen **cokey** sözünün XVI. asırdan önceki ilk anlamı da ‘oğlan’dır. **At** sözü Moğol diline geçince **agta** olmuştur; Türkmencede **agta** ‘kısırlaştırılmış’ demek, Moğolcada da aynı anlamda kullanılıyor. Atın kısırlaştırılıp “agta” olması hükümdarların belli atların yalnız kendilerinde bulunması isteğinden doğmuştur. **Agta** sözü ‘at’ anlamında Farsçada da **āhtā** ya da **āhtā** **اخته** / **اخته** şeklinde korunmuştur. Atlar araba çekmek için de yararlı olmuşlardır. Macarca **kosci szeker** (“koçi çeker”i andırıyor), ‘araba’ anlamında birçok Avrupa diline geçmiştir. İngilizcede **coach** ‘otobüs’ demek. Rusçada da **коч** / **коч** ‘göçüp konmakda kullanılan ‘üstü örtülmüş araba’ anlamına geliyor. Bu sözün **köç** / **göç** ile ilgili olduğu anlaşılıyor. Atın eyeri aslında Şamanizmde kutsal sayılan koçun boynuzuna benzetilmiştir. Yayda da görülen bu şekle Eski Türkçede **ümzük** denir. Bir keçe deseni olan bu şekil bugün Türkmencede **emzik** olmuştur. Türkmenler hızlı koşan ata **bedew** derler, bu Farsça bir sözcüktür ve Arapça **bedevî** ile ilgili değildir. Makalede **üzengi** sözünün etimolojisi de ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: At, atoğlan, üzengi, eyer, agta.

WHAT IS THE TURKMEN EQUIVALENT OF ENGLISH JOCKEY - ATOGLAN OR ÇAPYKSUWAR? A SURVEY OF TURKMEN EQUESTRIAN CULTURE

Abstract

This article deals with some concepts in the Turkmen language which are related to horses and equestrianism, and also the fact that these concepts reflect certain aspects of Turkish culture; some of these concepts are

* Dr.: yusufguzin@gmail.com.

borrowed by other nations. The equivalent of the word “jockey” in the literary Turkmen language is “çapyksuwar.” However, in the Old Turkmen and in the Yomut dialect of the Turkmen language the term widely used for the race-horse rider, is “at oğlan.” Yomuts in Iran who make up the majority of the population of the Turkmens in this country, have always been using the term “atoğlan” for “jockey.” In the traditional Turkmen horse races the distance is measured by the eye and when the race is approaching the finish line, a musical instrument, not in use anymore, called “şadiyan= shadiyan”, accompanied by a drum, played a tune to motivate the jockeys, called “at getiyr” meaning ‘(the tune which) brings the horse to the finish line.’ Together with this tradition the term “atoğlan” has disappeared in equestrian culture in Turkmenistan. However, the word “atoğlan” or its shorter version “oğlan” after passing from Central Asia to Anatolia was widely spread in Europe through Poland. The Poles borrowed “atoğlan” and its shorter version “oğlan” from the Ottomans and passed it onto other European countries. Polish **ulan** has become **uhlan** or **ulan** in English which means ‘light cavalry armed with lances and sabres.’ This word also exists in Serbian, Bulgarian and Romanian as **ulan**; it is **ulán** in Czech, **Ulan** in German, **ulano** in Italian and in Russian it is used as **ulany**. These words are widely used with some slight semantical change. The word “jockey” which has become “cokey” in Turkish meant a ‘boy’ or ‘oğlan’ as in Turkish before the 16th century. The word **at** in Turkic languages, has become **agta** in Mongolian; **ağta** in Turkmen means ‘castrated’; it means the same in Mongolian. Castration of the horses is due to the fact that in the olden times some rulers did not wish other people have horses similar to theirs. The word **agta** has been preserved as **ahta** (āhtā) or **āhta** (āhtā) **اخته / آخته** in Persian. Horses were also used to pull carts. The English word **coach** was taken from Hungarian **kosci szeker** (pronounced as cochy seker) and it is used in different forms in other European languages. The word **коч** (pronounced koch) in Russian means ‘a covered cart used to move from one place to another’ and it resembles Turkmen and Turkic **köç / göç**. The saddle of horse originally was made in the shape of the ram horn which was sacred in Shamanism. This shape which was also seen in bows in the distant past, was called **ümzüik** in old Turkish. This word has become **emzik** in Turkmen and it is used for a design in felt. The word **bedew** in Turkmen is a Persian word meaning ‘a race horse’ and it is not related to Arabic **bedevi** meaning Bedouin. This article also deals with the etymology of the Turkic word **üzengi** meaning ‘stirrup.’

Keywords: At, atoğlan, üzengi, eyer, agta.

Giriş¹

Taryhda köp halklaryň durmuşynda we medeniýetinde uly rol oýnan at mydama güýjüň we akylyň simwoly bolupdyr. Uzak asyrlaryň dowamynda adamynyň derdine ýaran, onuň bilen ýanaşyk ýaşap, adaman terbiýe alan, ynsanyň hemişelik hemrasyna, kömekçisine, wepaly dostuna öwürülen at haýwanat dünýäsinde örän üýtgeşik **duýgur** hem-de **akylly** jandardyr.

Köne döwürlerde türkmen durmuşy at gaýraty bilen berk baglanyşykly bolupdyr. Şol sebäpdenem biziň ene dilimizde at hem atçylyk bilen bagly onlarça nakyllardyr atalar sözleri döräpdir. Türkmenleriň ata bolan üýtgeşik hormaty olary hatda kowumdaş türki halklaryň

¹ Türkmençe yazılan bu makalenin imlâsı Türkçeden färlkidir; kavim ve dil adlary, Türkmen imlâsına göre küçük harflerle yazılmışır: *türk, türkçe, rus, rusça, arap, arapça, şaman, oguz (oğuz), mongol vb. gibi.*

arasyn-da tapawutlandyrýar. Öz topragyna, iline asyrlar boýy artykmaç sarpa goýan we dogduk toprak üçin her demde maldan-başdan geçmäge taýyn bolan türkmenler bu mukaddes baglanyşygy aňlatmak üçin “Il oňlasa, atyňy soý!” diýen nakyly döredipdirler. Munuň manysy – il-ýurt üçin gerek bolsa, adam hatda janyna deňäp ýören gymmatlygyndanam geçip biler diýmekdir. Bu nakylyň aýratynlygyny aňlamak üçin türki halklaryň köpüsünde at eti iýilse-de, türkmenleriň at etini iýmeýändigini ýatlamak hem ýeterlidir. Türkmende bedew at adamaşdyrylypdyr, biziň ata-babalarymyz, eger tohum at ölse, ony adam kimin hormatlap, ýere depin edipdirler.

At we Atbakarlar Bilen Bagly Käbir Konseptler

At bilen baglanyşykly ilkibaşdan **akylly** sözüni ulanmagymyzyň özüne ýetesi sebäbi bar. Arap dilinde *at* üçin ulanylan **färäs** sözi türkmen dilinde **parasa:t** sözüne öwürülen **fära:sätiň** düýp sözüdir. Elbetde, arap dilinde dörän bu adalga tötänden däldir. Häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýan **syýasat** sözi-de arap dilinde aslynda "*haýwanlary terbiýelemek, olara gowy garamak*" diýmek. Bu sözden, arapçada, "*haýwanlara, ylayta-da atlara terbiýe beren*" manysyndaky sypat **sa:'is** görnüşinde ulanylýar (El-Munjid, 1927: 373). Bu söz türkmen hemde häzirki zaman türk dilinde **seyis** bolupdyr. **Syýasat** sözi başga manylarda, şol sanda "*jeza bermek, gorkuzmak*" ýaly manylarda-da ulanylypdyr. Pars dilinde-de **siýa:sät kârdän** goşma sözi "*jeza bermek, gorkuzmak*" manysynda ulanylýar (Moin, 1381 H.Ş.: t. II, 1966-1967). Türkmen dilinde **abaý-syýasat etme** sözi-de edil şol manyny aňladýar. Arapça **akl** "*akyl*" sözi-de "*ayagy baglamak*" (Moin, 1381 H. Ş.: t. II, 2327), "*düýäň ayagyny epläp baglamak*" diýmek (Sary, 1984: 1031). Bu sözler käbir haýwanlaryň durmuşdaky ähmiýetini görkezýär.

Geçmişde belli bir döwürde türkmen dilinde seýse **mä:ter** diýlipdir. Bu söz parsça **mehtär** sözünden alnan. Bu söz şu manylarda ulanylypdyr:

1. *Ulurak, iň uly;*
2. *Bir halkyň başyny tutan (uly adam);*
3. *Pygamber, Muhammet pygamber, başga pygamberleriň atlarynyň önünden gelýän sypat: mehtär* Musa;
4. *Sefewitler döwründe saray gullukçylarynyň başy;*
5. *Atbakan, seýis* (Moin, 1381 H. Ş.: t. IV, 4460).

Bu düşündirişler köne döwürde türkmenleriň arasynda seýisleriň mertebesiniň beýikligini görkezýär. Türkmen diliniň sözlüğine girizilmedik **mä:ter** ene dilimizde ozal ulanylan söz. Meselem, meniň atamyň kakasynyň ady –**Mä:ter** Çakan. Bu at başda maňa-da

dakylan. Uly agalarym maňa "atam" manysynda "kakam" diýýärdiler. Türkmen dilinde unudylan **mehtär** > **mä:ter** sözi häzirki zaman azerbaýjan dilinde **mehtär** (okalyşy: *mehtär*) görnüşinde ulanylýar.

Türkmen dilinde gadymdan bäri ulanylan **at**, **aýgyr** <**adhgyr** (*dh*, bir hili peltek /z/ sesini görkezýär, gadym döwürlerde ulanylan bu ses soňraky döwürlerde /j/ sesine öwrülipdir: "Rownakul-yslam"yň gadymy golýazmalarında **aýak** sözi **adhak** görnüşinde ýazylypdyr), **ýlky**, **ýunt** ýaly sözleriň gelip çykyşy barada, indiki setirlerde görkezilişi ýaly, üýtgeşik düşüňjeler bar.

At Bilen Bagly Käbir Sözleriň Gelip Çykyşy

At sözi, umuman aýdanynda, ähli türki dillerde diýen ýaly ulanylýan söz – münülyän haýwanyň umumy ady. Gadymy argu diliniň häzirki zamanda ulanylýan görnüşi bolan halaççada **at** sözi başyna /h/ protezi goşulansoň, **hat** bolupdyr. Çuwaş dilinde ata **ut** diýilýär. Çünki bu dilde /a/sesi /u/ sesine öwrülip bilýär. Wenger dilinde ata berlen **ló** adynyň türkiden alnan bir sözdüğine, onuň **ulag** sözünden alnandygyna ynanylýar. Mongol dilinde ata **mori(n)** diýilýär; bu söz rus diline **merin** görnüşinde geçipdir [Eren, 1999: 24]. Rusçada bu sözün "igdiş" manysy da bardır. Şipowa rusça **loşad** "at" sözünüň **alaşa+at** sözünden dörändigini ýazýar (Şipowa, 1976: 223-224). Türkmen dilindäki **alaşa** sözi tatarçada-da "at - merin" manysynda giňden ulanylan söz (Tatarsko-russkiý slowar, 1988: 28). Şonuň üçin rusça **loşad** sözünüň tatarçadan alnan bolmagy ahmal.

Agt, ýa-da **agta** sözi mongol dilinde "biçilen" diýmek: **agta mori** "biçilen at". Käbir turkologlar **at** bilen **agta** sözünüň aslynyň birdigini belleýärler. Olar, mongol dilinde türki **bat**-işlik düýp sözünüň-de **bagt**- görnüşüne öwrülýändigini göz önünde tutup, bu netijä gelýärler (TMEN, 1963: 8). Mongol diliniň bir düzgüni boýunça käbir ýeke bogunly sesleriň soňuna bir çekimli ses goşulýar. Bu düzgün boýunça **agt** sözi **agta** bolupdyr. Bu söz türkmen dilinde diňe "gysyrlaşdyrylan" manysynda ulanylýar. Munuň beýle bolmagy, belki-de, gadym wagtlarda hökümdarlaryň we hanlaryň belli bir atyň diňe özlerinde galmagy üçin, ýa-da atlarynyň tohumynyň ýaýramazlygy üçin atlaryny biçdirmeleri bilen baglanyşykly bolmagy ähtimal. **Agta** türkmen dilinde-de "biçilen" diýmek. Pars dilinde bolsa bu söz hem "biçilen" hem-de "at" manysynda **äxtä** we **a:xtä** **آخته / آخته** görnüşünde bar. Bu sözden dörän **a:xtä:çi**: ýa-da **a:xtä-beýgi** < **agta begi**, pars dilinde, "hökümdaryň atlarynyň sakçysy ýa-da mäter" manysynda ulanylýar (Moin, 1381 H. Ş.: t. I, 34). **A:xtä:çi:-xa:ne** ýa-da **äxtä:ji:-xa:ne** bolsa "gadym emirler we patyşalar, ylaýta-da mongol hanlarynyň saraylarynda işleýän mäterleriň ýaşayan jayy" diýmek. **Agta** sözi Türkmen dilinde **igdiş** sözi bilen baglanyşykly bolup biler. Bu soňky söz Şeýh Süleýman Efendiniň Lügat-i Çagataý atly sözlüğünde, türkmençe terjimesi bilen, şeýle

düşündürilýär: “Aýgyry we baýtaly başga-başga jynsdan bolan atdan önen at; bu söz adam üçinem ulanylýar; agta, ‘burma’ at”. (s. 56). Osmanlylarda-da **ahta** sözi ‘biçilen at; terbiýe edilen at’ manylarynda ulanylypdyr (Meninski, 2000: t. I, 94).

Aýgyr sözi örän gadymy söz, gadymy tekstlerde **adhgyr** görnüşinde bar. Bu söz örän gadym döwürlerde mongol diline geçip, **ajirga** bolupdyr (Clauson, 1972: 47). **Adhgyr** oguz dilinde **aýgyr** bolupdyr. Kaşgaryda şeýle bir oguz naklyly bar: "Kolan (kulan) kudugka tüsse kurbaka **aýgyr** bolur" - "*Gulan guýa gaçsa, gurbaga aýgyr bolar*" (DLT, 1998: t. III, 122). Bu sözün gelip çykyşy barada üýtgeşik düşüňjeler bar. Türkologlaryň käbirleri bu sözün **adh-/ aý-** "*aýyrmak*" ýa-da "*ýaratmak*" manysyndaky **aý-** işliginden dörändigine ynanýarlar. Sewortýanda **adhgyr/ aýgyr** sözünüň "**ad*- ~ *az-** "*seksual arzuwy köpelmek*" işliginden emele gelendigini ýazýar (Eren, 1999: 28). Görnüşi ýaly, sözün anyk etimologiýasy belli däl. Muny bilmek hem kyn. Edil şular ýaly **ýylky** hem-de gadymy tekstlerde: 1. *at*; 2. *at sürüsi*; 3. *baýtal* manylarynda ulanylan **ýunt** sözünüň etimologiýasy-da çylşyrymly.

Arap dilinde **ba:diýe** sözi "*çöl*" diýmek. Bu söz "*çöle çykmak, çöl, açyk meýdan*" ýaly manylardaky **bädw** düýp sözünden dörän. Bu soňky sözün ýene bir manysy "*nomad*". Çölde ýaşayana arap dilinde **ba:di**: diýilýär. Bu söz köplük sanda **ba:du:n** bolýar (Sary, 1984: 78-79; El-Munjid, 1927: 27). **Bädewi: /bädwi:** sözi-de "*çölde ýaşayan*" manysynda arap dilinde we başga dillerde giňden ulanylan söz. Bu sözün köplük sandakysy arap diliniň grammatiki düzgünü boýunça **bädäwiýü:n** bolsa-da, **bedwin** görnüşinde XV asyrdan fransuz diline, bu dilden-de XVII asyrdan beýleki Ýewropa dillerine, şol sanda rus diline (**бедуин**) geçipdir (Chambers Dictionary of Etymology, 2003: 85).

Bu düşündirişlere garasaň, türkmen dilinde ulanylýan **bedew** sözi çölün agyry şertlerine çydap bilýän güýçli "**bedewi**" aty aňladýan ýaly görünýär. Ýöne **bedäw** sözi pars dilinde "*çalt çapýan, yüwrük*" manysynda ulanylýar (Moin, 1381 H. Ş.: t. I, 488). Bu-da at bilen baglanyşykly başga bir etimologik çylşyrymlylygy döredýär. Elbetde, bular geljekde giňleşýin derňelmeli.

Oglaň we Atoglaň Sözlerniň Gelip Çykyşy we Ýaýraýyşy

Atlaryň käbir görnüşlerine berlen atlar barada bu gysgaça maglumatdan soň, **at oglaň > atoglaň** sözünü derňäliň. Belli bolşy ýaly, at çapyşykda atyň üstünde oturan, aty çapdyrýan adama türkmen dilinde **çapyksuwar** ýa-da **atçapar** diýilýär. Käbir türkmen dialektlerinde bolsa oňa **atoglaň** diýilýär. Bu sözi anyklamak üçin **oglaň** sözi barada düşündiriş berilmegi ýerliklidir.

Oglan sözi **ogul** sözünden gelyär. Bu söz, haýsy jynsdan-da bolsa, aslynda "çaga" üçin ulanylyp, ýöne many taýdan esasan erkek çaga degişli edilipdir, soňra-da diňe erkek çagalar üçin ulanylypdyr. Gadymy tekstlerde **ogul** sözi köplük sanda **oglan** bolupdyr, meselem: *..sabymyn tüketi eşid ulaýu iniygünüm oglanym" sözümi başdan soňa eşidiň, ilki inilerim (we) ogullarym"* (Ergin, 2005: 2). Görnüşi ýaly, bu sözlemde **oglan** "ogullar" diýmek. Kaşgary **ogul** sözüni düşündirende, onuň köplük sany **ogullar** bolmaly bolsa-da, **oglan** sözüniň-de edil 'erkekler' üçin **eren** diýlip ulanylyşy ýaly, köplük sany görkezýän sözdügi bildiryär (DLT, 1998: t. I, 74). Häzirki zaman türk dilinde **eren** köplük at däl-de, özüni Hudaýa adaglan, ýagny bagş eden öwlüýä mertebesindäki adam üçin ulanylýar. Bu söz aslynda köplük sandaky söz bolsa-da, edil **oglan** sözi ýaly soňuna **+lar** goşulmasy goşulýar. Sopy (sufi) derwüşler biri-birine **erenler** diýip ýüzlenýärler.

Oglan sözi "gullukçy" manysynda-da ulanylýar. **Iskender Beg Türkmeniň** ýazan "Ta:ri:ğ-i A:lem-a:ra:-ýi Abba:si:" atly eserinde şeýle setirler bar: "... gullukçyýan-i ordu ... ki rumiýa:n **at oglany** gu:ýänd "Osmanlylaryň **at oglany** diýýäni goşun hyzmakärleri" [s. 703], "... äz na:-ya:bi:-yi a:zu:kä (a:zu:qä) çänd nafär äz pa:şa:ýa:n wä sänja:kbeğiýa:n ra: ...ba: ta:ýifä (-i) **at oglani:** bā-tälāb-i a:zu:kä mi:firista:dänd "azyk ýeterlik bolmany üçin, goşunyň ýokary derejeli adamlaryny we **at oglanlaryndan** bir toparyny içmek-içmek tapmak üçin iberýärdiler" [ş. y.'de, s. 824]. Bu mysallardan görnüşi ýaly, **at oglan** sözi, "at bakan gullukçy" manysynda ulanylýar. Azerbaýjan dilinde at bakanlara **at uşagy** diýilýär. **Uşak** sözi türk diliniň gepleşiklerinde "çaga" diýmek', edebi dilde bolsa "gullukçy, nöker" manysynda ulanylýar. Fransuz dilinde hem **garson** "çaga" hem-de "restoranlarda hyzmat edýän adam" manysynda ulanylýar. Bu söz şu soňky manysynda halkara söze öwürülen. **Atoglan** sözi iňlis dilinde **jockey**; bu söz XVI asyrdan "oglan, çaga" manysynda ulanylypdyr (Oxford Dictionary of English Etymology, 1966: 496).

Gyzykly mysallardan biri-de türkmençe at bilen baglanyşykly bolan **oglan** sözüniň iňlis dilinde-de barlygydyr, iňlis dilinde bu söz **uhlan** ýa-da **ulan** görnüşinde ornaşypdyr. *U:la:n* ýa-da *ýu:la:n* diýlip okalýan bu söz iňlis diline polýak dilinden geçipdir.

New Ýorkdaky atçylyk muzeyinde **uhlan** atly bir at üçin ýadygärlik gurupdyrlar. Hiç ýeňilmedik bu atyň eýesi, Stanford Uniwersitetiniň gurujysy Leland Stanford bolupdyr.

Uhlan > **ulan** sözi ilki Polşanyň armiyasynda, soňra-da Günbatar Ýewropada harby işe alnan uzyn naýzaly söweşijilere berlen at. XVII asyrdan **oglan** sözi polýak dilinden nemes diline, ondan-da iňlis diline geçipdir (Collins English Dictionary, 1992: 1666). Bu sözüň tatarçadan alnan bolmagy-da mümkin, çünki tatarlaryň Altyn Orda eposynda **uglan** sözi diňe bir "erkek

çaga, ýaş ýigit" ýaly manylarda ulanylman, eýse "*ýokary mertebeli* [aristokrat synpyndan] *söweşiji*" manysynda-da ulanylan söz.

Ulan sözi rus diline-de ir döwürlerde giripdir. Bu dilde ýeňil ýaraglanan atly goşunyň esgerlerine "ulany" diýilýär. Rus klassyk şahyry M. Lermontowyň "Borodino" atly goşgusyndan bir mysal:

*Уланы с пестрыми значками,
Драгуны с конскими хвостами...
(Ulanlar dürli-dürli nyşanly,
Dragunlar atguýruk çokully...)*

Ýöne, rus etimologlarynyň käbiri bu sözi aslynda mongol dilindäki "**oola**", ýagny *beýik* sözünden gelip çykan diýip hasaplaýarlar we türki dillerde onuň "*saýlama goşun*" manysynda ulanylýandygyny belleýärler.

Hanyň janpenasyna-da **uglan** diýilýär (Bikinnin, 2008: 9). Iskender Begiň ýokarda getirilen setirlerinde duşýan, soňra pars diline-de geçen, osmanlylaryň (türkmenleriň) dilinde ýörgünli bolan **at oglan** sözüni ünsden düşürmeş, onda **uhlan** sözüniň polýak diline Osmanly hökümdarlygy döwründe geçendigine ynansa bolar.

Serbçede, bolgar we rumyn dillerinde **ulan**, çeh dilinde **ulán**, nemes dilinde **Ulan**, italyan dilinde-de **ulano** häzirki zamanda giňden ulanylýan, aslynda türkmençe **oglan** sözünden dörän sözlerdir.

Gadymy tekstlerde we Osmanly döwründe, şeýle-de käbir Günbatar ýurtlarda ulanylan **oglan** sözüniň beýleki manylary barada, ýagny häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýan **çapyksuwar** manysynda-da ulanylandygyny agzap geçdik. Emma gadym zamanlarda ulanylan **at oglan** sözi häzirki zaman türkmen edebi dilinde ulanylmaýar. Taryh boýunça ulanylan bu söz käbir türkmen dialektlerinde, ylaýta-da Türkmenistanyň günbatarynda saklanylypdyr. Biz bu ýerde bu sözi giňişleýin derňemekçi däl, diňe türkmen dilinde ýatdan çykyp giden türkmeniň atçylyk medeniyetinde uly orny bolan **at oglan** sözüniň bardygyny ýörite nygtamak isleýäris. Häzirki zaman türkmen dilinde bu aňlatmanyň ýerini **çapyksuwar** diýen söz eýeläpdir. Bu sözdäki **çapyk** sözi '*at çapmak*' bilen baglanyşykly türkmen sözi bolsa-da, "*çalt, çalasyň, tiz*" ýaly manylarda pehlewî dilinde-de bar (Mackenzie, 1971: 56). **Suwar** "*münen ýa-da münüji*" manydaky pars sözi. Näme üçindir, deregine pars sözi alnyp, arassa türkmençe **at oglan** (**atoglan**) sözi ýatdan çykarylypdyr. **At oglan** – hökman ýaş oglan bolmaly diýildiği däl, agramy ýeňil bolsa, ol uly adam-da bolup biler.

Gadymky Türkmen At Çapyşyklary

Ýöne meniň ýaşlygymda uly toýlarda türkmen däbi boýunça geçirilen at çapyşyklarynda çapyksuwarlar köplenç kiçijik oğlanlar bolardy. Aýlawlar gaty daşdan aýlanýardy. Çapyşygyň iň ulusy-da 12 aýlaw bolardy. Ýaryşyň gutarýan ýerine **toýhana** diýlerdi (Türkmenistanda **torhana** diýilýär). Toýhanada laňnara we häzir ulanyşdan galan **şadyýa:n** atly bir saz guraly bolardy. Ýaryş soňlap, atlar pellehana golaýla berende, sazandalar ýaryşy joşdurmak üçin *şadyýany* çalyşyp başlardylar. Şadyýanda çalynýan ol saza "**at getiýr**" diýilýärdi. Şol döwrüň meşhur şadyýançysynyň ady Çatdy. Ol gowy görülýän bir ýaşulydy. Käbir gülkünç ýagdaýlar üçin ulanylýan "Çatyňky ýaly" sözi-de şol döwürlerde türkmen diliniň ýerli gepleşigine giripdi.

Ähli ýaryşlarda soňky ýetilmeli ýere, ýagny pellehana, **tarp** diýilýärdi. Tarpa ýakynlaşanlaryn da, at oğlanlar, atlaryna güýçleri ýetmänsoň, biri-birini gamçylyp başlaýardylar! Haýsy atyň çykanlygyny kesgitleýän ýaryşyň eminleri-de toýhanada durýardylar. Eminler – ýaşuly hajylardan we ahunlardan ybarat bolardy. Atyň eýesi haýsy taýpadan bolsa, şol taýpadan bolanlar atyň fanatik janköýeri bolardylar. Käwagt bir tohumdan bolan atlar bir tapgyrda ýaryşýardylar. Öz taýpasynyň aty çykman, onuň tohumdaşy çykaýsa, türkmen janköýerleri atlary adamaşdyryp, ýagny atlary adam derejesine göterip: "Aý zyýany ýok, o-da biziň garyndaşymyz" diýşip, gynanyp duran hem bolsalar, özlerine göwünlik bererdiler. Arkaňda bir ýaşuly duran bolsa dagyn ýeňsän hut tükülikden dolardy. Çünki gowy görýän atlaryna göz degmesin diýip, "tuf-de tuf" bolşar durardylar.

Ataraba bilen Bagly Ýewropada Ýaýran Türkmen / Türki Sözlär

Atlaryň ýerine ýetirýän işleriniň biri-de arabany çekmegidir. Gadymy tekstlerde araba **kaň** diýilýär. Manysy üýtgän bolsa-da, türkmen dilinde **gaňña** sözi **kaň**dan dörän sözdür. Köne tekstlerden bize belli bolşuna görä, gadym döwürlerde ataraba ulanan türkmenlere-de **kaňly** diýipdirler.

Çekmek sözi häzirki zaman wenger dilinde araba üçin ulanylan **szeker** (okalyşy: *seker*) sözüni ýada salýar. Bu ýerdäki **çekme** hereketini atlar ýerine ýetirýär. Käbir çeşmeler **szeker** sözüniň arabalary bilen meşhur bolan Wengriýanyň **Kosci** (*koçi* diýlip okalýar) şäheri bilen baglanyşklydygyny bildirýärler (Chamebers Dictionary of Etymology, 2003: 183). Ýöne **köç>göç** bilen atyň arasynda baglanyşyk bardygy aýdyň. Bu baglanyşygy rus dilinde görse bolýar. Çünki bu dilde **коч** (**koç**) sözi "*göçüp-gonmakda ulanylýan üsti örtülgi araba*" manysynda ulanylýar.

Häzirki zamanda inlis dilinde "awtobus" manysynda ulanylýan **coach** (okalyşy: *kowç*) sözi-de **göç** bilen baglanyşykly bolmaly. Bu söz inlis diline 1556-njy ýylda orta fransuzçadan **coche** görnüşinde (okalyşy: *koş*) giripdir. Bu fransuzça söz, wenger dilinden nemes diline **Kotsche** (okalyşy: *koçe*) görnüşinde geçen sözden alnydyr. Bu söz häzirki zaman nemes dilinde **Kutsche** (okalyşy: *kuçe*) görnüşinde ulanylýar. **Göç çeker** sözünden dörän "**koç**" wariantlary ýewropa dilleriniň hemmesinde diýen ýaly eýýäm ir wagtlarda ymykly ornaşypdyr: ispan we portugal dillerinde **coche**, italýan dilinde **cocchio**, golland dilinde **koets**, polýak dilinde **kocz** bolupdyr... [Chambers ... şol ýerde]. Rus dilinde-de, öň-de belläp geçişimiz ýaly, türkiden geçen hem-de "*göçüp-gonmakda ulanylýan üsti örtülgi araba*" manysynda **коч (koç)** sözi we ondan dörän **кочевать (koçewat)**, **кочёвка (koçýowka)** ýaly göçmek bilen baglanyşykly birnäçe söz bar. **Коç** sözünden **кибитка (kibitka)** sözi döräpdir (Bikinnin, 2008: 4). **Кoш (Koş)** sözi-de rus dilinde "*çadyr, lager*" ýaly manylarda ulanylýar; **кучер (kuçer)** sözi-de "*awtobus [iňlisçe coach] sürýän*" diýmekdir.

Üzeňni Sözüniň Gelip Çykyşy

Atly goşunyň pyýada goşundan üstünligi taryhda birinji gezek atly german kowumlarynyň (rimliler olara **warwarlar** diýipdirler) 378-nji ýylda rimlileriň pyýada goşunyny ýeňende görüldir. Ýöne söweşde eýeriň üstündäki pyýadadan elmydam üstün çykybam durmandyr. Atlynyň üstünligi **üzeňni** diýilýän guralyň ulanylmagy, ylaýta-da bu guralyň ýaýramagy bilen başlanypdyr. Eýeriň üstünde oturana örän köp hereket mümkinçiligini beren bu gural arabadyr eýerden soňra tapylan in uly täzelik hökmünde görülýär.

Üzeňni haçan we haýsy halkyň oýlap tapanlygy baradaky maglumatymyz arheologiya arkaly tapylan materiallar bilen baglanyşykly. Arheologiki maglumatlara görä, üzeňni biziň eramyzdan öňki döwrüň soňky asyrlarynda Içerki Aziýa sähralarynda tapylypdyr (Tekin, 1990: 71).

Uly pars imperatory Kambyses, biziň eramyzdan 500 ýyl öň, üzeňnisiz atyna böküp münende ýaragy göwresine sanjylyp ölüpdir. Soňraky döwürlerde Sasanid döwletiniň (226-651) atlylarynyň üzeňnileriniň ýokdugy şol döwrüň atlylarynyň suratlarynda görülýär. Günbatarda, Rim we Wizantiýada 700-nji ýyla çenli bolan suratlarda we heýkellerde atlylaryň üzeňnisi yok. Üzeňniniň Ýewropada VIII asyrdan ulanylyp başlanandygyna ynanylýar.

Yslam dünýäsinde-de **üzeňni**, arap goşunlary Sasanid häkimiýetini ýykyp, Aziýanyň içine aralaşandan soňra, ýagny VII asyryň soňlarynda, ulanylyp başlapdyr.

Arabystan we Hindistan ýaly gyzgyn klimatly ýerlerde ata ýa-da başga bir haýwana aýakýalaňaç, ýa-da türkmen halk gepleşiginde **ýelken** diýlip atlandyrylýan aýaga ildirilýän

çepek köwüşli münen adamlaryň ulanan gowşak düwün ýa-da halka görnüşindäki üzeňňisine aýagyň diňe başam barmagy ildirilýän eken. Araplar muňa **ğaraz** غرز diýipdirler. Arap dilinde bu sözüň düýp işligi “*ildirmek*” diýmek (Sarı, 1984: 1087-1088). Sowuk yurtlarda bu tilsim bilen gyzyklanlan bolmandyr.

Ilki üzeňňileriň iňlislerde-de ýüpden bejerilendigini olaryň dilinde üzeňňi üçin ulanylýan **stirrup** sözüniň etimologiýasyndan bilse bolýar. Bu sözüň asyl manysy “*ýüpden halka*”. Bu söz gadym iňlis dilinde **stirap**, **stigrap**, orta iňlis dilinde-de **stiroop**, **styrope**. Bular gadym iňlis dilinde “*yokary çykamak*” manysyndaky **stigan** infinitiwinden döräpdir. Sözleriň soňundaky – **rap** we **rope** “*tanap, ýüp*” diýmek (Chambers Dictionary of Etymology, 2003: 1069). Sözüň bu iki bölegi bilelikde “*münmek we yokary çykamak üçin ulanylýan ýüp*” manysyny aňladýar.

“Üzeňňi” diýilýän gural, gyzygyn bolmadyk klimatlarda, meselem, Içerki Aziýa sähralarynda türki halklar, şol sanda türkmenler tarapyndan biziň eramyzdan öňki asyrlarda döredilipdir. Soňra-da butin dünýä, ylaýta-da Rim we Wizantiýa dünýäsine awarlar tarapyndan ýaýradylýpdyr (Tekin, 1990: 73).

Üzeňňi sözüniň gelip çykyşy hakda üýtgeşik düşüňjeler bar. Bu söz hakynda birinji düşündiriş beren osmanly sözlükçi Şemseddin Samidir. Ş. Sami “**üzengi**” sözüniň **üzenmek**den gelendigini ýazýar (Sami, 2004: 204). W. Bang, bu sözüň yokary çykma hereketi bilen baglanyşygyny göz önünde tutup, “*üst*” manysyndaky **üze** bilen baglanyşykly bolup biljegini ýazýar (Bang, 1919: 47-48). Kâbir türkologlar bu sözüň mongolça **dörüge** sözünden çykandygyny aýtsalar-da, bu düşüňjä garşy çykan köp bolupdyr. Olar bu mongol sözüniň wokalizm taýdan **üzengi** sözi bilen utgaşmaýandygyny nygtaýarlar. Üzeňňi sözi ýakut dilinde **myr**, çuwaş dilinde-de **ýener** bolupdyr.

Üzeňňi beýleki türki dillerde **zöňgi**, **üzeňgi**, **üzenge**, **üzöngi** ýaly görnüşlerde bar. Garagalpak dilinde **üzengi** sözi bar, bu sözüň **zeňgi** görnüşi-de bu dilde “*merdiwan*” diýmek (Eren, 1999: 430). Türk diliniň halk gepleşiginde-de **üzgü** “*merdiwan*” manysynda ulanylýar (D.S. 1993, t. XI, s. 4085). **Eren**, çeşme görkezmän, türk dilinde **üzgeç** sözüniň “*ýüp merdiwan*” manysynda bardygyny ýazýar hem-de “**üzengi**” sözüniň **üz-** işliginden dörändigine ynanýar we düşüňjesini subut etmek üçin türkmen dilinde ulanylýan **aýagyňy ýerden üzmek** jümlisini görkezýär (Eren, 1999: 430). Gadymy tekstlerde bu söz **izengü** we **izengülük** görnüşlerinde-de ulanylýpdyr. **Üzeňňi** sözi başga dillere-de üýtgeşik görnüşlerde geçipdir-bolgar dilinde **zengiýa**, arap diliniň halk gepleşiklerinde **zengawa** görnüşinde bar. **Üzeňňi** sözi birinji gezek “Kutadgu Bilig” kitabynda ulanylýpdyr:

Kara tapsa begler bedüýür kopar

Üzengü bar erse çigen berk kapar

“Halk wezipesini ýerine yetirse begler ulalar

Üzeňni bar bolsa (adam) uýany gaýym tutar” (K.B., 1979: 6110-njy setir).

Ýokarda beýan edilen düşüňjeleriň esasynda üzeňniň merdiwan ýaly ulanylýan ýüpden taslanan bir gural bolandygyny kabul etse bolar. Ýöne, Ş. Tekin, bir uýgur tekstinde geçen “*daban*” manysyndaky **izengülük** sözi esasynda, üzeňniň aslynda XI asyrdan öň dabanlyk ýaly bir manyny aňladandygyny, XI asyrdan soňra başyndaky /i/ sesiniň /ü/ sesine öwrülendigini yazýar (Tekin, 1990: 80).

Gadymky görnüşi **üzengi** ýa-da **üzengü** bolan bu söz türkmen dilinde **üzeňni** bolupdyr. **Üzeňnisinden üç geçmek**-de “*ýaranjaňlyk etmek*” diýmek. Magtymgulyda şeýle bir beyit bar:

Ol ne adamzatdyr, bir at münler

Üzeňnisi suwdan, jylawy batdan. (A. Meredow, 1997: t. III, 882)

Şahyr, “Üçi öwlatdan” atly goşgusyndan alnan bu setirlerde suwda ýüzen gämini nazarda tutup, tapmaça görnüşinde sorag beripdir.

Eýer Sözi we Onuň Şamanizm Bilen Baglanyşygy

Eýeriň birnäçe müň ýyllyk geçmişi bar. Içerki Aziýada biziň eramyzdan baş asyr öňki döwre degişli doňup galan bir gabyrda keçe, gaýyş we gyzyldan bejerilen nagyşly eýer örtükleri tapylypdyr. Biziň eramyzdan 200 ýyl öň-de Aziýa atlylarynyň keçeden hem agaç çarçuwaly eýerleriniň bolandygy hakda arheologiki maglumatlar bar. Türkmenleriň “*At almankaň, eýer al*” diýen ýaly atçylyga degişli ençeme nakyllary-da, belki-de, olaryň at medeniýetiniň örän gadymy döwürlerden gözbaş alyp gaýdýandygyny görkezýän dilde saklanyp galan alamatlardyr?

Eýer sözüniň gelip çykyşy-da çylşyrymly bir soragdyr. Bu barada üýtgeşik düşüňjeler bar. Gadymy tekstlerde **eđer (edher)** görnüşinde geçen bu söz, häzirki zaman Türki dillerde **eýer, iýer, eger, eňer, ezer, izer** ýaly görnüşlerde ulanylýar. Mongol dilinde eýer üçin **inggirçag** we **ýanggirçag** sözleri ulanylýar. Bularyň ikinjisi “*eýer*” hem-de “*palan*” manysynda ulanylýar (Lessing, 2003: t. I, 683). Bu ýerdäki **+çag** goşulmasy mongol dilinde bar bolsa-da, türkmen we beýleki käbir türki dillerde **+çak, +çuk, +sak, +suk, +sa/+se** görnüşlerinde **+lyk/+lik** goşulmasynyň wezipesini ýerine ýetirýärler. Şu sebäpden, edil **izengülük** mysalynda bolşy ýaly, “*eýer*” manysynda ulanylýan sözüň soňuna **+lyk/+lik** goşulmasynyň wezipesini ýerine ýetirýän bir goşulma goşulypdyr. Başgaça aýdanynda, **eýer,**

eýerlik bolupdyr. Türkolog Doerfer-de **inggirçag / ýanggirçag** sözüniň türki sözdüginini ýazypdyr (TMEN, 1963: 562). Bu söz çuwaşça **ýener** bilen baglanyşykly ýaly görünýär.

Görnüşine görä, **eýer** sözüniň etimologiýasy örän çylşyrymly. Biz häzir bu meseläni goýup, türkmen eýeriniň başga bir aýratynlygyny derňäp göreliň. Belli boluşça, gadym türkmen eýerleriniň gaşy we arka tarapy goçuň şahy ýaly egridir –ol tutuşlygyna bir dag goçunyň şahyny ýada salýar. Bu goçlara gadym wagtlarda **goňurbaş** diýlipdir. Şamanizmde dag mukaddes mekan hasap edilýär (Ögel, 2002: t. II, 363, 430, 438). Häzirki zamanda Günorta Amerikanyň şamanistleri her ýyl belli bir wagtda dagda festiwal geçirýärler. Mukaddes bolan daglarda ýaşayan goňurbaş ýaly haywanlara-da öwlüýa mertebesi berilýär. Şonuň üçin gadym türkmenler mukaddes dagyň mukaddes haýwany üçin “**Goňurbaş mukamy**” atly sazy döredipdirler. Türkmenistanyň günbatarynda salnan keçelerde-de goçuň şahy giňden ulanylýar. Bu keçeleriň nagşlary öýjükleriň içindäki goçuň şahyndan ybarat. By öýjükleriň herbirine bir **emzik** diýilýär. Keçeleriň in ulusy baş emzikli bolýar. Bu ýerdäki **emzik** sözüniň asly **ümzük**. Bu söz-de “*eýeriň başyndaky we soňundaky (goç şahy ýaly) ikiujy egri bolan*” diýmek (DLT, 1998: t. I, 105). Gadym türkmen ýaýlarynyň-da iki ujy goçuň şahyna meňzeyär. Bu-da türkmen sungatynda goç nagşynyň ähmiýetini görkezýär. Türkmen halysynda goçdan başga dag nagşy hem bar. Bu nagş, Orhon-Ýeniseý elipbiýiniň /t/ýa-da /ta/ (ᠲ) harpyna meňzeyär. Onsoň, bu harp dag nagşyndan alnypmy ýa-da dag nagşy Orhon-Ýeniseý harpyndan alnypmy – ony kesgitlemek kyn.

“At almankaň eýer al” diýen nakyl, öz göçme manysyndan başga-da, türkmenleriň ir wagtlardan bäri eýere giňden üns berýänligini-de görkezýär. Magtymgulyda şeýle bir beyit bar:

Bedewde bedew bar alarlar zere,

Bedew bardyr degmez jula, eýere. (A. Meredow, 1997: t. III, 1096)

Magtymgulyda bu sözden dörän **eýerlenmiş, eýerlenen** ýaly sözleriň-de ulanylýandygyny görýäris:

Maly-dünýä yssy bermez, bazygärdir aldadyr

Ol eýerlenmiş byragdyr, hülle donlar andadyr. (A. Meredow 1997: t. III, 1096)

Ýa-da:

Oba ujundaky depe

Eýerlenen ata meňzär. (Kösäýew, 1960: 440)

Birinji beýdiň birinji setirindäki **yssy** sözi häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýan “gyzgyn” manysyndaky **yssy** däl. Bu sözüň asly ‘peýda” manysyndaky **asyg**. Soňundaky /g/ sesi düşensoň, **asy** bolupdyr. Bu söz gadym türkmen dilinde **assy** bolupdyr. **Assy** sözi halk gepleşiginde **yssy** görnüşine öwrülen bolsa gerek.

Eýeriň bir görnüşiniň şamanizm bilen baglanyşygynyň bardygyny aýtdyk, emma atyň-da şamanizmde uly ähmiýete eýe bolandygyny bellemek gerek. Şamançylyk mifologiyasynda we rituallarynda at bir “ölüm haýwany” hasap edilýär (Eliade, 1999: 511). Başgaça aýdanyňda, mistik ýolagçylyga mümkinçilik döredýän, “özünden geçme” ritualynda ýardamçy bolýan haýwan diýlip kabul edilýär. Bu mistik ýolagçylykda at, şamanyň diňe ýer astyna barmagyna däl, onuň uçmagyna, göge çykmagyna-da mümkinçilik döredýär. At, şamanizm düşünjesine görä, öleni bu dünýäden o dünýä göterip eltýär.

Burýat şamanlarynyň özünden geçme (muňa sufizmde **jezbe** diýilýär) tanslarynda, ujunda atyň kellesiniň görnüşi bolan ýabalar ulanylýar. Dünýäniň başga ýerlerinde-de şamanlar agaçdan at şekilleri bilen üýtgeşik rituallary ýerine ýetirýärler. Hindistanyň käbir ýerlerinde ölini atyň üstünde mazara eltýärler, mazarlaryň içine yerleşdirilen tagtalaryň üstüne-de at figurlary yerleşdirilýär (Eliade, 1999: 509 - 510). Şaman rituallarynda, eger atyň özi ýok bolsa, bu haýwan, gyr atyň ýakylan gyllary ýa-da şamanyň üstünde oturan ak atyň derisi görnüşinde rituala gatnaşýar. Şamanizmde simwolik at münme ýa-da at üstünde ýolagçylyk, ruhuň bedenden aýrylmagyny, şamanyň “mistik ölümünü” suratlandyrýar.

Sözümizi jemläp aýtsak, türkmenleriň söýgüli jandary, wepaly dosty bolan at bilen baglanyşykly käbir sözleri, örän uzak ýollary geçip, eýýäm orta asyrlarda dünýäniň ençeme dillerine aralaşypdyr. Ol sözleri bu günki gün durmuşda gündelik ulanyp ýören ýewropalylar köplenç ol sözleriň haýsy dilden gelenini güman hem edenoklar. Çünki ol sözler asyrlaryň dowamynda uýgunlaşyp, iňlisleriň, fransuzlaryň, nemesleriň hut öz doga sözleri ýaly bolup gidipdir. Biz bu makalada şeýle sözleriň diňe käbirlerine syn berdik. Emma geljekde dilçi türkmen alymlarynyň ýene-de ençeme şeýle sözleriň üstünü açjakdygyna ynansa bolar. Sebäbi atçylyk sungatynda türkmenleriň ata-babalary bütün Gündogara belli bolupdyrlar. “At – adamyň ganatydyr” diýip, adampisint almagöz bedewlere belent baha beren türkmenleriň atçylykdaky üýtgeşik başarnygy bilen bagly at-owazasy ýewropa ýurtlaryna-da ir döwürlerde baryp ýetipdir we olaryň dillerinde öçmejek yz goýupdyr.

Türkmen alymlaryna indi ata, atçylyga degişli sözleri, terminleri tapyp, öwrenip, derňäp, il-güne ýetirmek hormaty garaşýar. Entek şeýle sözleriň öwrenilmän, hatda köpçüligе mälim bolman galýanlary-da az däl bolsa gerek. Meselem, atçylykda uly ähmiýete eýe bolan **igdiş** sözi, gynansak-da, häzirligçe türkmen diliniň sözlüklerinde ýok. Bu örän geň zat. Eýse,

sözlüklere girmän galan şeýle täsin hem gymmatly sözleriň ýene-de näçesi barka? İň bärkisi ol sözleriň bir ýa-da iki dälidigini çaklasa bolar. Diýmek, hut şunuň özi-de türkmen dilinde “ATÇYLYK TERMINLERİNİŇ SÖZLÜĞİ”ni düzmegiň zerurdygyny görkezýän ýagşy alamatlaryň biri dälmidir nä?

Aşakda at bilen baglanyşykly nakyllar hödürlenýär:²

At ölse, arpadan ölsün.

At ölse - itiň şatlygy, bay ölse – mollanyň.

At ölse, syrtyna siňek gonar.

At - öňküden, düýe – soňkudan.

At rysgy alnynda, är rysgy ýolunda.

rysğy ‘rızkı’

At söbüginden tanalar, gawun - gabygyndan.

söbük ‘incik’

At tapynçaň, eşek sakla, düýe tapynçaň – köşek.

tapınçaň ‘buluncya kadar’;

köşek ‘deve yavrusu’

At münen aýlygyňa garar, düýe münen – ýyllygyňa.

garār. ‘bakar’

At münen akylly bor.

bōr < bolar ‘olur’

At münmedik at münse,

Çapa-çapa öldürer.

çap- ‘(at) koşturmak’

Don geýmedik don geýse,

Kaka-kaka tozdurar.

At münmedik don geýmez.

At ogurla – halal, ot ogurla – haram.

ogurla- ‘çalmak’

At otuny gorasyn, aýal – götüni.

g...ni gōra- ‘g...nü kurtarmak’

At aýagyň astynda agsamasyn.

At öldi nökeriň nä gamyna,

Nöker öldi hanyň nä gamyna.

Amanat at münseň,

² Türkmençe sözcükler açıklanırken Türkçe okunuşuyla yazılmıştır.

<i>Syrtyňy galkarak,</i>	galkarāk	‘daha dik’
<i>Amanat don geýseň,</i>		
<i>Synyňy silkeräk.</i>	silkeräk	‘daha çok sallama’
<i>Arrygam bolsam, it arrygy däl-de, at arrygydyryn.</i>	arriğam < arryk hem	‘zayıf, cılız da’
<i>At aýlanyp, gazygyny,</i>	aýlan-	‘dönmek’
<i>Suw aýlanyp, ýarygyny,</i>		
<i>Är aýlanyp, ilini tapar.</i>		
<i>At aýlygyny, düýe ýyllygyny, eşek aýagynyň aşagyny gözlär.</i>	gözle-	‘bakmak, aramak’
<i>At algydar, düýe bergidar.</i>	alğidār	‘alacaklı’
	berğidār	‘borçlu’
<i>At bilen aýal aljaga, ogul öýerjege özi ýetirer. Öýer-</i>		‘evlendirmek, evermek’
<i>At alma, abraý al, aýal alma hossar al.</i>	ābraý < <i>Fars. āb-i rūy</i>	‘haysiyet’ hōssār < <i>Fars. hāstār</i>
		‘akraba’
<i>At almankaň, eýer al.</i>	almānkaň	‘(sen) almadan önce, (sen) daha almamışken
<i>At alsaň, agylyň (obaň) bilen, düýe alsaň, dörgüşiň (maşgalaň) bilen. āğul (ōba)</i>	āğul (ōba)	‘köy’ dörğüş
		(maşgala) ‘aile’
<i>Arryk ata agyr gaýgy yük.</i>		
<i>Arryk hallanar,</i>	arriğ	‘zayıf, cılız’
<i>Ýaby ýallanar,</i>	ýabı	‘beygir’
<i>Baý garyp düşer,</i>	ğaryp	‘fakir’
<i>Ýarly mallanar.</i>		
<i>Assa basanatdan ozar, ýüwrük ýörän taýdan galar.</i>	assa < <i>Fars. āheste</i>	oz- ‘öne geçmek’
		ýüwrük < yügrük ‘hızlı koşan’
	ýör-	‘yürümek’
	ğül-	‘geride kalmak’

<i>At agynan ýerinde toý bolar.</i>	āğınān < āğına-an = āğına-dıq ‘ (atın) arka üstü yatıp sağa sola döndüğü’ toý ‘düğün, eğlence’
<i>At adamdan ýeser biler eýesin.</i>	ýeser ‘kurnazca’
<i>At adamyň ganaty.</i>	
<i>At aýlanar, gazygynda durar.</i>	
<i>At torbadan, it gözünden, är gulagyndan, dayhan çilden garrar.</i>	çil ‘ekin alanının etrafına çekilen tümseklik’ ğarra- < ğarry- ‘ihtiyarlamak’
<i>Arabany at sürmez, arpa sürer.</i>	
<i>Aran ata gamçy-da ýük.</i>	ār- ‘yorulmak’
<i>Argymak arkaňdan gaçar.</i>	arğımağ ‘güçlü at’
<i>Argymagy münüp ökünenden, satyp ökün.</i>	ökün- ‘pişman olmak’
<i>Arkaly atyň arkasyndan müň at suw içer.</i>	
<i>Arpa nany arrykatmazak bor.</i>	arriqatmazak ‘zayıflatmayan özelliği olan’ bōr < bolar
<i>At özüni sakyrtylatmazak bor.</i>	sakırtğa ‘sakırğa, kene’
<i>Arpa tapmaz atyna,</i>	
<i>Nöker tutar götüne.</i>	
<i>Arslan arlasa, atyň aýagy duşaklanar.</i>	duşaklan- ‘bağlanmak’
<i>Artyk-süýşük - itiňki,</i>	artık-süüşük ‘arta kalan (yemek)’
<i>Güllü körpe – atyňky.</i>	
<i>Awçy görmese, it görer.</i>	
<i>It görmese, at görer.</i>	
<i>Adam işde (?ilde)belli, at - ýolda.</i>	
<i>Adam gowusy –Amaşa,</i>	gowı ‘iyi’ amaşa ‘bir boy adı’
<i>At gowusy – alaşa.</i>	alaşa ‘soyu belli cins atla sıradan bir kısraftan doğan at’

Adam namartlasa, aty-da aýagyny ýitirer.

Akylly atyny bezär, samasow –götüni.

samsow ‘aptal’ **g...ni** ‘üstünü başını’

Akyllyň aty armaz,

?Dana duza gabarmaz.

Al (?at) münen ýezit müner.

mün- ‘binmek’

Aljyran at agyzyrygy bilen suw iýer (?iým iýer),

alcıra- ‘eli ayağına dolaşmak, ne yaptığını bilmemek’

Aljyran är ädigi bilen suwa girer.

ädik ‘çizme’

At toýnagyna at çydar.

çıda- ‘dayanmak, tahammül etmek’

At saklamak – han saklamak.

At satsañ, obaña geňeş.

öba ‘köy’ **geňeş-** ‘danışmak, meşveret etmek’

At ürken ýerinden, är gorkan ýerinden.

At üsti hyýally, dokma üsti ýelli.

doğma ‘halı tezgâhı’

At üstüne müneni tanar.

At çapanyňdan geçdik, eýeriň gaşyna bek ýapys.

At gapmaz, bagt çapmaz.

bağt ‘baht’ çap- ‘kötü duruma sokmak’

At çapyşyň şu bolsa, bilmedim meýlise ýetişişini.

at çapış ‘binicilik’ **meýlis** < Ar. **meclis** ‘eğlence yeri’

At heläk, göt heläk.

At yzyny taý basar.

ıyz ‘iz’

At eýerden dynmasa, eýer atdan dynmaz.

dıyn- ‘kurtulmak, rahat etmek’

At eti – it eti,

Baytal eti – bal (?bit) eti.

At ýagşy, dünýä gelen zat ýagşy.

zāt < Ar. **zād** ‘şey, bir nesne’

At ýaly bilen görkli, zenan – saçy bilen.

görkli ‘güzel’

Ata – bag, düýä – dag.

<i>Atabaşga atdan düşmez,</i>	düş-	‘inmek’
<i>Enebaşga hal soraşmaz.</i>	sōraş-	‘sormak’
<i>Ata iým gerek, ýigide geým.</i>	iým	‘yem’
<i>Ata dost ýaly seret-de, duşman ýaly mün.</i>	seret- < Ar. <i>seyr</i> + <i>et-</i>	‘bakmak’
<i>At münen atasyny tanamaz.</i>		
<i>Ata namart münüp bilmez, onuñ müneninden münmedigi ýegdir.</i>		
<i>Ata – ot,</i>		
<i>Ite – et.</i>		
<i>Ata seýis bol, şikese – seýik</i>	şikese <Fars. şikest ‘kırık’ seýik ‘sınıklı’	
<i>Il oñlasa atyňy soý.</i>	oñla-	‘onaylamak’
<i>Bedew jul içinde.</i>	bedew <Fars. bi-dev ‘hızlı koşan at’ – bu söz Arapça bedevî ile ilgili değildir.	
<i>Bedew at menzile keser.</i>		
<i>At arryk bolsa-da ýagyrl bolmasy.</i>	arrık ‘zayıf’	yağır ‘sırtı yara’
<i>At arryklykda görünmez, ýigit garrylykda.</i>	ğarri	‘ihtiyar’
<i>At aýagyndan semrär, adam gulagyndan.</i>	semrär	‘semirir’
<i>At aýagyňyň aşagyndaky oty alar, menzile garap iýer, eşek aýagyňyň aşagyndaky oty ýolar, aýagyna bakyp iýer.</i>	ğarāp	‘bakıp’
<i>At arryk bolsa-da eşekden artyk.</i>		
<i>At aýlanr gazygynda durar.</i>	aylan-	‘dönmek, dolanmak’
<i>At bady bilen, ogul ody bilen.</i>		
<i>At beslenende, gyz islenende.</i>	beslen-	‘süslenmek’
<i>Atgadyryny çapan biler, myltyk gadyryny atan. çap-</i>		‘koşturmak’ myltyk ‘tüfek’
<i>At bilen depişen taýyň aňy ýazar.</i>	aňy ýüz-	‘beyni sarsılmak’
<i>At bilen eşegiň bir bolsa ahyry, reňk urmasa-da gylygy meňzär ahyry.</i>	ahyry	‘1. Ahiri 2.sonunda’
<i>At bilen ýarag eýe saýgarmaz.</i>	saýgar-	‘tanımak, farketmek’

<i>At biýeden dogar, ner maýadan.</i>	biýe	‘kısırak’
<i>At büdrese eşek uýalar.</i>	büdre-	‘tökezlemek’
<i>At çaňyna giden dolanar, pil çaňyna giden dolanmaz.</i>	çaň	‘toz’
<i>At çapylsa durup durup bakarlar, baýtal çapsa her dürlü at dakarlar.</i>	baýtal	‘kısırak’
<i>Atda garyn, itde erin.</i>	erin	‘ağız’
<i>Atdan aýrylsaň aýryl, eýerden aýrylma.</i>		
<i>At dosty ata dosty.</i>		
<i>At, dört aýagynyň üstünde u:klar.</i>	ūkla-	‘uyumak’
<i>At eti gyrk ýyllyk keseliňi gozgar.</i>	gōzga-	‘harekete geçirmek,
<i>tazelemek’</i>		
<i>At garrar agta bolar, gyz garrar pugta bolar.</i>		
<i>At gazygy kümüşden, ýol azygy iymişden.</i>		
<i>At gidensoň teblä gulp urmazlar.</i>		
<i>At gitdi örküni-de alyp gitdi.</i>	örk	‘ayak bağı’
<i>At gulagy sak bolar.</i>	sak	‘sıkı, sağlam’
<i>At güýji arpada.</i>		
<i>At güýji çölde belli. Eşek güýji batgada.</i>	batğa	‘bataklık’
<i>At öz eýesini ysyndan tanar.</i>	ys/ ĩs	‘koku’
<i>At gowysy doly, är gowysy däli (batyr).</i>	batyr	‘cesur’
<i>Atdan adag bolmaz, düýeden toý.</i>	ādağ	‘adak’
<i>At garrasa eşek bilen dostlaşar, adam garrasa düşek bilen.</i>		
<i>At garrar meydan garramaz.</i>		
<i>At guraly gamçy, it guraly tayak.</i>	gural	‘alet’
	tayak	‘sopa’

Sonuç

Bu makalede atla ilgili kavramlar kültür ve dil bağlamında daha çok Türkmenlerle ilgili olarak ele alınmıştır. At gücün, güzelliğin ve zekânın sembolüdür. Arapçada at için kullanılan *feres* sözünden *ferūset* türemiştir. Bu ayrıcalıklarıyla atın Türkmen kültüründe önemli yeri vardır.

Yarış atlarının binicisi için bugün Türkçede “*cokey*” deniyor. Bu sözün İngilizcedeki en eski anlamı ‘çocuk ya da *oğlan*’dır. Türkmencede de bu binici kavramı Farsçadan alınan “*çapıksuwar*” ile karşılanmaktadır. Hâlbuki Yomut diyalektinde yarış atının binicisine *at oğlan* denir. Bu sözün Osmanlıcada kullanılan eski şekli *at oglanı* ‘sarayda atlara bakan, imrahor / mirahor’ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bu sözün kısaltılmış şekli *oğlan* aynı anlamda ve daha sonra semantik ve fonetik değişikliğe uğrayarak *ulan* şeklinde ve ‘silahlı süvari’ anlamında Polonya’ya geçmiş ve Lehçe üzerinden Avrupa ülkelerinde ve Balkanlarda, yukarıda özetle gösterdiğimiz şekillerde yaygınlaşmıştır.

Türkçe *at* Mogolcaya *agta* şeklinde geçmiş. Geri ödünçlenen bu söz Türkmencede *ağta* olmuştur ve ‘kısırlaştırılmış’ anlamında kullanılır. Kısırlık kavramı, özetle de bildirdiğimiz gibi eski hükümdarların kendilerinden başka kimsede bulunmamasını istedikleri atlarını kısırlaştırmalarıyla ilgilidir. Farsçada bu söz *āhtū* ve *āhtū* şekillerinde hem ‘at’ hem de ‘kısırlaştırılmış’ anlamlarında var. Farsçada *āhtūçî* ‘saray atlarına bakan, imrahor’ demek, imrahorların kaldığı eve de *āhtūçî-hāne* deniyor. Bu söz Osmanlıcada da ‘öğrenmiş at; enenmiş at’ anlamlarında kullanılmıştır. Şipova, Türkmencede ve Tatarcada ‘sıradan bir at’ anlamına gelen *alaşa* ile *at* sözünün birleşmesinden Rusça ‘at’ anlamındaki *loşad* sözünün türediğini yazıyor.

At, eski devirlerde araba çekmek için kullanılmıştır. Macarca *kosci szeker* adlı at arabası Türkçe *köç çekeri* andırıyor. *Kosci* (“koçi” okunuyor) sözünden İngilizcede ‘otobüs’ anlamına gelen *coach* sözü türemiştir. “Göç” ile ilişkili olan bu söz değişik imlâlarla Fransızcada *coche*, Almandaca *Kutsche*, İtalyancada *cocchio*, Portekiz dilinde *coche*, Flemenkçede *koets* şeklinde kullanılmaktadır. Bu sözcüklerin kökeni olan *kosci* bugün Macarcada ‘otomobil’ için kullanılmaktadır. Rusça *koç (kou)* sözü de ‘göçüp konmakta kullanılan üstü örtülü (çadırı) araba’ anlamına gelir. Bu sözden türeyen *koçevat / kочевать* ‘göçebe hayatı yaşamak’, *koçyovka / kouëbka* ‘göçebe çadırı’ demektir. Rusçada *кучер/ kuçer* sözü de otobüs sürücüsü için kullanılır.

*Üzengin*in Orta Asyada Türkler tarafından ortaya çıkarıldığına inanılıyor. İlk inple yapılan bu âletin anlamında bir yukarı çıkma, tırmanma eylemi vardır. Bu eylemi İngilizce

aslında ‘binme ipi’ anlamına gelen ve ipten üzengi olan *stirrup* sözünde de görüyoruz. Karakalpakçada *üzengi* sözünden türeyen *zengi* ve Türkiye’de halk dilinde kullanılan *üzgü* ‘merdiven’ demektir. Bunlar üzengideki tırmanma eylemini akla getiriyor. *Üzengin*in etimolojisi hakkında çeşitli düşünceler var. Şinasi Tekin bu sözün Uygurca ‘taban’ anlamındaki *izengülük* ile ilgili olduğunu söylüyor.

At, Şaman mitolojisinde ve ritüellerinde bir “ölüm hayvanı” sayılıyor. Başka bir deyişle, mistik yolculuğa imkân yaratan ve kendinden geçme (cezbe) ritüelinde yardımcı bir unsur olarak kabul ediliyor. Mistik yolculukta at, Şaman’ın yalnız yer altına götürülmesine değil, onun uçmasına, göğe çıkmasına da yardımcı oluyor. Şamanizm düşüncesinde atın bir özelliği de ölenleri bu dünyadan öbür dünyaya götürmesidir. Türkmen kültüründe Şamanizm unsurunu eyerin yapısında görüyoruz. Eski Türkmen eyerlerinin iki ucu kıvrıktır ve koçun boynuzunu andırır. Savaşlarda kullanılan yayın da iki ucu kıvrıktır. Şamanizmde dağ mukaddestir, dağda yaşayan ve *koçurbaş* denen dağ koçu da evliyâ sayılır. Türkmen halk müziğindeki *Çoçurbaş Mukamı* da çok eski bir saz eseridir. Koçboynuzunu andıran şekle Eski Türkçede *ümzük* denir. Türkmen keçelerinde hanelerin ortasındaki koçboynuzuna benzeyen desene *emzik* denir. Bu da *ümzük* sözünün değişikliğe uğramış şeklidir. Şamanizm kültüründe at kurban etme geleneği vardır. Orta Asya Türk halklarının bazılarının at eti yemeleri de bu gelenekle bağlı olmalı. Türkmenler at eti yemezler ve atasözlerinde “*at eti - it eti*” diyerek bir bakıma yenmemesi gerektiğini vurguluyorlar. Çünkü onlar için at mukaddes bir hayvandır. “*İl oñlasa (onaylarsa) atını soy*” denmesi de Türkmenler için atın en değerli varlık olduğunu gösteriyor.

Bu yazıda ele alınan atla ilgili konular Türklerin at kültürünün geniş bir alana yayıldığını gösteriyor. Ancak bu büyük kültürün diline fazla ilgi gösterilmemektedir. Atla ilgili bir bakanlık bulunan Türkmenistan’da atçılık terimleri üzerinde durulması gerekir. En azından *çapıksuwar* yerine şekil değiştirerek dünyaya yayılan *atoğlan* kullanılabilir. Bütün Avrupa ülkelerine sözcük veren ve büyük Türk dili ailesinin önemli bir kolu olan Türkmencenin ödünç almaya ihtiyacı var mıdır?

Bibliyografiya

- ARAT, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig*. Ankara. (K.B.)
 AŞYRPUR MEREDOW, N. (1997). *Magtumulynyň Düşündiriş Sözlügi*, İran.
 ATALAY, B. (1998). *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*. Ankara. (DLT)
Azərbaycanca-Rusça Lüğət. (1985), Baku.
 BANG, W. (1919). *Von Köktürkischen zum Osmanischen*, SBAW.
 BIKINNIN, I. (2008). “Turkic Loan Words in English”, Internet makalasy.

- CEBECİOĞLU, E. (2004). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul.
- Chambers Dictionary of Etymology*. (2003), MAME. France.
- CLAUSON, G. (1972). *Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Collins English Dictionary*. (1992). Glasgow.
- Derleme Sözlüğü* (1993), Ankara. **(D.S.)**
- DOERFER, G. (1963). *Türkische und Mongolische Elemente in Neupersischen*. Wiesbaden. **(TMEN)**
- ELIADE, M. (1999). *Şamanizm*. (çev. İ. Birkan). Ankara.
- EL-YESUÎ, L. M. (1927), *El-Munjid*. Beyrut. **(El-Munjid)**
- EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara.
- ERGİN, M. (2005). *Orhun Abideleri*. İstanbul.
- İskender Beg-i Türkman-i Munşi. (1334 Hijri Şemsi kalendar). (Redaktor, Irej Efşar). *Ta:ri:h-i A:lem-a:ra:-yi Abba:si:*, Tehran.
- KÖSÄYEW, M. (1960). *Magtymguly, Saýlanan Şygyrlar*. Baku.
- LESSING, D. F. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük* (çev. Karaağaç, Günay), Ankara.
- MACKENZIE, D. N. (1971). *A Concise Pahlavi Dictionary*. London.
- MENINSKI, F. (2000). *Lexicon Turcico, Arabico, Persicum*. İstanbul.
- MEREDOW, A. (1997). *Magtymgulyň Düşündiriş Sözlügi*. Eýran.
- MOIN, M. (1381 H.). *Färhäng-e Färsî*. Tehran.
- NOZEDAR, A. (2008). *Signs and Symbols Sourcebook*. New York.
- Oxford Dictionary of English Etymology*. (1966). New York.
- ÖGEL, B. (2002). *Türk Mitolojisi*. Ankara.
- PAASONEN, H. (1950). *Çuvaş Sözlüğü*. İstanbul.
- SÂMÎ, Ş. (2004). *Kamus-i Türki*. İstanbul.
- SARI, M. (1984). *Arapa-Türkçe Sözlük*. İstanbul.
- Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari (1298 Hicri Rumi kalendar), *Lugat-i Çagatay ve Türki-yi Osmani*. İstanbul.
- ŞİPOVA, Ý(E). N. (1976). *Slowar Týurkizmow w Russkom Ýazykye*. Alma-Ata.
- Tatarsko-Russkiý Slowar*. (1988). Kazan.
- TEKİN, Ş. (1990). Üzengi Kelimesi Nereden Geliyor? *Tarih ve Toplum*, 81, İstanbul.